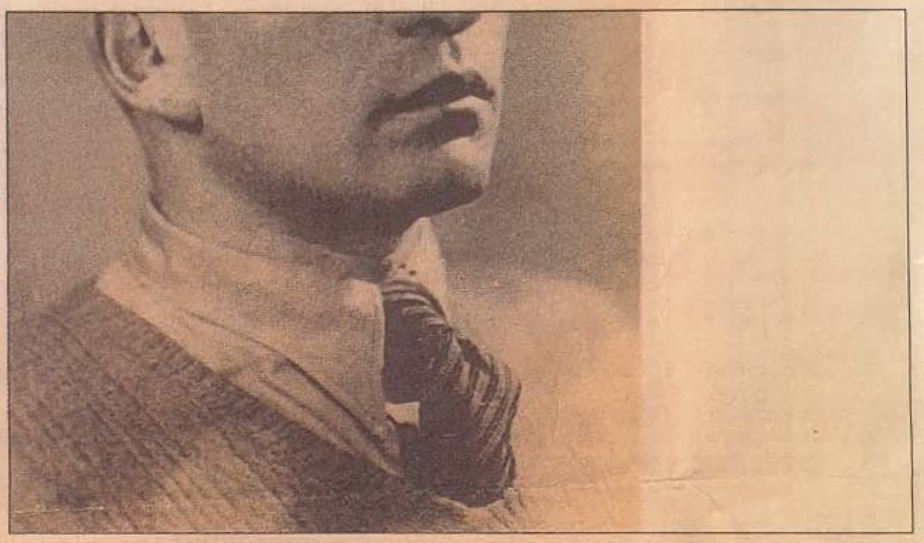
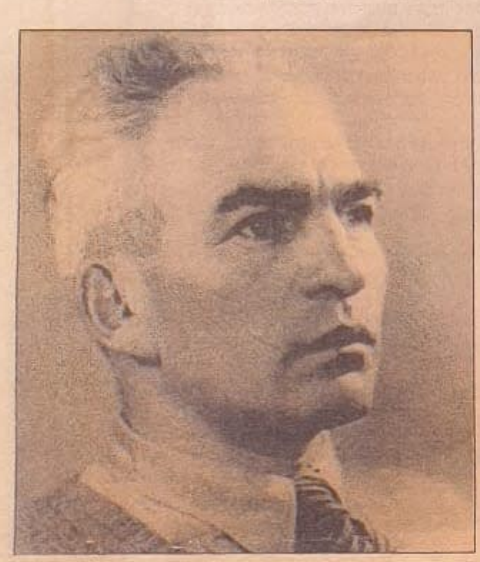
המסע האחרון של מרטין גרזון

מי שלא הכיר אותו מקרוב ראה בו מחנך נוקשה שמאמין במשמעת ובאידיאלים גבוהים. הוא אכן האמין שהשליחות שהוטלה עליו עומדת מעל לכל. הסיפור של מרטין גרזון, האיש שניהל חוות הכשרה ציונית בתוככי גרמניה הנאצית

תמונת מחזור מוינקל. גרזון האמין שיש ללמד אותם להיות "חזקים, חרוצים, חופשיים, כריאים במחשבתם וברגשותיהם"

מרטין גרזון. "האחרים הכירו אותי רק כאיש קשוח ובלתי מתפשר"

יוסף אלגזי

ב-30 בספטמבר 1944, בגטו טרזינשטט, התיישב מרטין גרזון לכתוב מכתב פרידה. יום אחר כך היה אמור גרזון, מנהלה לשעבר של חוות ההכשרה הציונית "וינקל", לעלות לרכבת יחד עם חבריו לעבודה בגטו ולצאת למזרח – בתור "קומנדו עבודה", כך אמרו הנאצים. בעצם, גרזון היה יכול שלא להצטרף לחבריו. שמו לא הופיע ברשימת המשלוח המקורית. אבל מתוך סולידריות התגרב לצאת עם עמיתיו. עכשיו הסביר אימוא בכתב לר"ר פואל אפשטיין, מראשי הקהילה היהודית בגרמניה וחבר בוועד "זקני היהודים" בטרזינשטט, מה היו מניעיו.

"ארוני הדוקטור הנכבד", כתב גרזון, "בהערך, איפרד ממך בכתב. היום התגברתי למשלוח, כי מצפוני אינו מרשה לי להישאר פה בעוד חברי לעבודה נשלחים מכאן. אתה יודע שהכרעתי לא נבעה משיקולים אישיים. דעתי היא, שברגע של הכרעה, כמו הרגע הזה, חייבים האנשים המרכזיים לגלות אומץ וללכת באש ובמים עם חבריהם. הגורם היחיד שהיה יכול למנוע ממני ללכת הוא טובת אשתי ובנותי. אבל אני יודע שמשפחתי מוקפת ידידים שיגנו עליה ואינה נזקקת להגנת האב, ולכן היה עלי לקבל את ההכרעה הזאת".

אולי זו היתה אשליה עצמית הכרחית, אולי באמת האמין בכך – אבל גרזון דיבר גם על תוכניותיו לעתיד. "בכוונתי לחזור אחרי המלחמה ולעמוד בשירות משימות יהודיות, לפעול שוב למען פרודוקטיוויזציה, חינוך והדרכת נוער יהודי", הוא כתב. "לשם כך עלי ללכת עכשיו בדרך הקשה, ללא שיקולים של טובתי האישית. עד כה לא בגרתי מעולם בעיקרון של נאמנות לעצמי, ואני מאמין שגם ברגע זה עלי להיות נאמן לעיקרון זה..."

באופטימיות רבה חתם גרזון את המכתב בהבעת תקווה לשיתוף פעולה גם בעתיד, אבל הוא לא חזר ממסעו. מלכתחילה לא התכוונו הגרמנים לשלוח "קומנדו עבודה" למזרח, אלא משלוח לאושוויץ. גרזון לא הגיע גם לשם. בדרך הוציאו אותו הנאצים להורג. מי היה האיש הזה, שחניכיו שניצלו מרבים עליו עד היום בהערצה וחלקם ראוים בו מין יאנוש קורצ'ק, מחנך שסירב לנטוש את חבריו ושילם על כך בחייו? ואיך הצליח לנהל בגרמניה חוות הכשרה חלוצית במשך רוב שנותיו של השלטון הנאצי?

מרטין גרזון, יליד 1902, גדל בעיירה פילנה באזור פומרן, שהיה מסופח אז לקיסרות גרמניה. הם היו שלושה אחים ושלוש אחיות. האב, אדולף, שלמד רבנות, היה מורה. האם, אֶמי, נפטרה שנים מעטות אחרי שילדה את בתה הצעירה ביותר. מאוחר יותר, בעקבות החזרת האזור לפולין על פי חוזה ורסאי, עקרה ממנו המשפחה. "הגבול החדש חצה את העיר, ומאחר שהבית שלנו נמצא בצד הפולני עברנו לברלין", מספרת היום האחות הצעירה במשפחה, ואלי זליגמן, חברת קיבוץ גבעת ברנר. כשהיתה ילדה ואלי כמעט שלא הכירה את אחיה כיוון שלמד מחוץ לבית. כתלמידה בתיכון כבר התאפשר לה להתוודע אליו יותר. היא זוכרת אותו "נמרץ, וקשה מאוד כלפי עצמו".

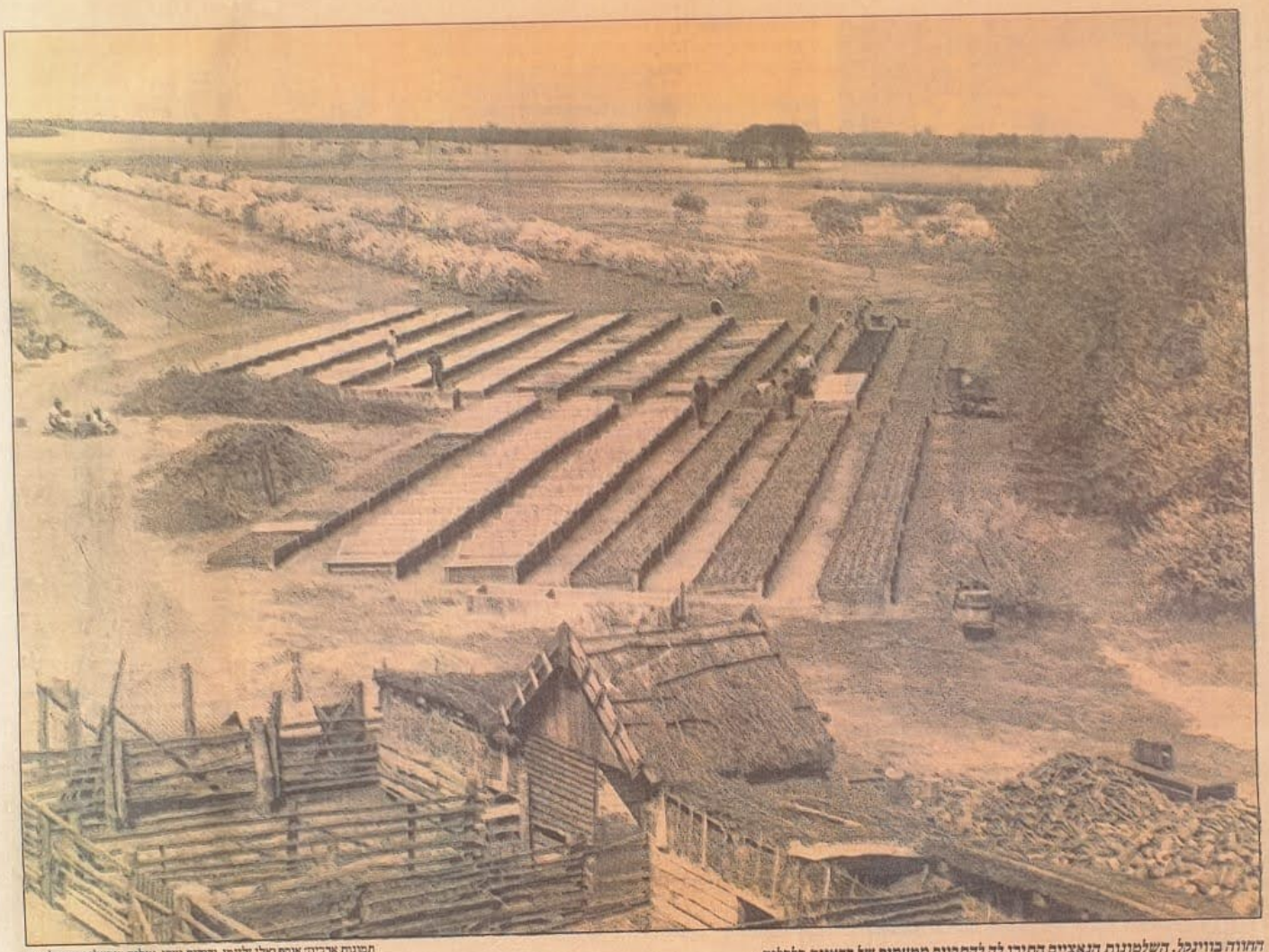
גרזון למד אז גינון בבית הספר היהודי באהלם שבמחוז האנובר, שמייסדו, אלכסנדר מוריץ סימון, רצה להחזיר את היהודים לעבודת האדמה ולגדל דור צעיר ובריא העוסק בעבודה, בספורט ובאמנות. מרטין הוקסם מהרעיונות האלה. הוא גם העריץ את מנהל בית הספר, אלברט זילברברג, ואת אשתו אלזה. מהמנהל, כתב גרזון באוטוביוגרפיה קצרה שחיבר מאוחר יותר, "למדתי טוהר ואמת"; מבת זוגו "כבוד והערכה לנשים, ובמיוחד לאשה כחברה לחיים". בתום לימודיו, בן 20, התחיל לעבוד ובמקביל השתלם בתחומי החקלאות והניהול החקלאי. בין השאר למד בבית הספר הגבוה לחקלאות בברלין וסיים את לימודיו בשנת 1927. כאן הושפע מהכלכלן והסוציולוג פרופ' פרנץ אופנהיימר, שהטיף להתיישבות שיתופית ושברוח רעיונותיו קם בעמק יזרעאל היישוב השיתופי מרחביה.

נלהב מהתורות האלו הצטרף כמחנך לגרוס גגלוו, יישוב חקלאי שיתופי שהקימו חברי האגודה "חקלאות יהודית בע"מ", שרגלו בסיסמה "מן העיר אל הכפר". אלא שבתוך שנים אחדות החרימו הנאצים את המוסד החקלאי וגרזון עבר לחוות ההכשרה החלוצית בווינקל, כ-80 קילומטר מזרחית מברלין. את החווה הזאת רכש ב-1925 שמעון שוקן בשביל בתו חנה. עם פטירתו עברה החווה לניהולו של אחיו זלמן שוקן, והוא שהפך אותה בסוף שנת 1932 לחוות הכשרה חלוצית. בקיץ אותה שנה כבר חתם שוקן עם גרזון על חוזה לניהול החווה, ובינואר 1933 נכנס המנהל החדש לתפקידו. הוא הביא איתו את המשפחה שהקים בינתיים – אשתו ברטל ובתו הבכורה רות. ברטל גרזון מונתה לאחראית על משק הבית של החווה: גרזון עצמו היה אמור, על פי החוזה, גם "ללמד את החלוצים לימודי מקצוע".

אחת מהחלוצים האלה – אולה ויילר, היום אילנה מיכאלי, חברת קיבוץ הזורע – זוכרת בבהירות את מנהל חוות ההכשרה בווינקל. "היתה בו תערובת של משמעת פרוסית ורגישות הומניסטית", אומרת מיכאלי, שהצטרפה לחווה בשנת 1936. "גרזון, עם המגפיים ער לברכיים, מצטייר כבעל חווה פרוסי לכל דבר", אומר גם קוטי זלינגר, חבר קיבוץ כפר מנחם, שכתב עבודת מחקר על התנועה החלוצית בגרמניה בשנים 1933–1943 והקריש בה חלק נכבד למנהל של חוות וינקל. "הוא היה מנהל נוקשה שהקפיד בענייני משמעת, ועם זה היתה לו אישיות כריזמטית שהקרינה סביבה השפעה גדולה", מפרטת מיכאלי. "הוא הפגין גישה אנושית ואישית כלפי בני אדם. כשאחת החניכות, למשל, חורה מביקור אצל אביה שהיה עצור בידי הנאצים, היא הופתעה לגלות שגרזון מחכה לה ליד שער החווה".

איך בכלל התירו השלטונות הנאציים להכשרה ציונית לפעול בגלוי? בתור חניכה השאלה הזאת לא העסיקה במיוחד את מיכאלי. "בזמני החיים בחווה החלוצית נראו לי מובנים מאליהם. הייתי בת 16, בת יחידה, והיציאה מהבית, ההתרחקות מההורים, נראו לי הישג אישי שלי. היום נראה לי שחייתי במקום מוגן כביכול משום שלא הרגשתי מה נעשה מסביב. חיינו חיים שלמים, מלאי עניין. למדנו, עבדנו, אהבנו, התנהלו בתוכנו רומאנים, ולא שמנו לב למה שהתרחש בגרמניה הנאצית. גם לא שאלנו את עצמנו למה השלטונות הנאציים איפשרו את קיומה של ההכשרה שלנו, שהיתה רק אחת מעשרים חוות דומות בגרמניה. היום אני יודעת בבירור שלפני המלחמה הנאצים היו מעוניינים שיהודים יכשירו את עצמם לקראת העזיבה של גרמניה".

על האופן שבו הכשירו את עצמם, תחת ניהולו של גרזון, מלמדת רשימת מצאי של החווה מספטמבר 1937, שמיכאלי הדפיסה אז במכונת כתיבה ושמרה ממנה עותק. בחווה בווינקל, שהשתרעה על כ-450 דונם, היו בעלי חיים, משתלות, מטעים ומפעל שימורים. רשימת המצאי של כל אלה מפורטת כל כך, שהיא כוללת גם את תאריכי ההמלטה של הפרות ואת תפוקת החלב של כל אחת מהן – 21 ליטר ביממה לאלופה – וגם את מספר קופסאות השימורים שיוצרו במפעל באותו חודש – 3,733 יחידות של שימורי תפוחי עץ.

החווה בווינקל. השלטונות הנאציים התירו לה להתקיים מטעמים של כדאיות כלכלית

תמונות ארכיון: אוסף יאלי זלינגמן, יהדות ועדי, אילנה מיכאלי וקוסי זלינגר

ויש ברשימה גם סירוב עבודה מפורט שיועד ל–98 החניכים (45 צעירות ו–53 צעירים) – או ה"פרקטיקנטים", כפי שמיכאלי מכנה אותם עד היום. מיכאלי וחברותיה מתנועת הנוער היהודית "וָרָק לוִיטָה", למשל, למרו אצל גרזון ביום העבודה הראשון שלהן איך תופרים תעלה בגן ירק. אחר כך עבדה החניכה מיכאלי ברפת, במשק בית – "למרתי לנקות, לבשל, לכבס, לגהץ, דברים שלא עשיתי בבית הורי" – ובגידולי אספרגוס ותות שרה.

אבל סדר היום של החניכים לא הורכב רק מעבודה מעשית. על פי השקפתו של גרזון, שולבו בו גם שיעורים תיאורטיים בחקלאות ובנושאים אחרים, כמו ירִיעת ארץ ישראל. ברשימת המצאי, למשל, יש פירוט של כמה מהחוגים שפעלו בחופשת הקיץ, ביניהם סרנה על תולדות פלשתינה־א"י והרצאה של גרזון על גידול ההדרים והעופות בארץ ישראל. מלבד זה גם הוכשרו החניכים להיות מדריכים בתורם, למרו לקיים חיי חברה שיתופיים וקיבלו חינוך תנועתי – כל אחד במסגרת התנועה החלוצית שהשתייך אליה. בסוף התהליך כולו, על פי תורתו של גרזון, הם היו אמורים להיות מגשימים, כלומר להקים יישוב משלהם.

"בהתחלה", מספרת מיכאלי, "גרזון היה לא־ציוני ושם את הדגש על הכשרה של צעירים יהודים לשיבה לאדמה, ולאו דווקא לעלייה לארץ ישראל. אבל ב–1935 הוא ביקר בארץ וחזר נלהב ממפעל ההתיישבות היהודית. או השתנתה ההשקפה שלו, הוא הפך לציוני, והמשימה העיקרית שלו היתה הכשרת צעירים יהודים לקראת עלייתם לארץ ישראל".

ההשקפה אולי השתנתה, אבל המשנה החינוכית נשארה כל השנים כמו שהיתה. גרזון תבע לא מעט מאנשי החינוך. בהרצאה שנשא לפני "הנציגות הארצית של יהודי גרמניה" אמר לנוכחים שהחינוך לעצמאות ולהכרה עצמית נמשך גם עם סיום בית הספר. כדי להפוך צעיר לאדם שלם, אמר גרזון, יש ללמד אותו להיות "זקוף קומה, חזק, חרוץ, חופשי, פשוט ולא מסובך, בריא במחשבתו וברגשותיו". יש להקנות לו לא רק סדר ומשמעת, אלא גם חרוות עשייה, שאיפה להצלחה, קפדנות ועקביות.

בעיני גרזון, העבודה לא היתה ערך־בפני־עצמו. חשובים היו אופן הביצוע, התוצאות, קיום ההוראות, הדיוק, השלמות, הריכוז – ללא כל קשר לסוג העבודה. לכן גם אחרי שעות העבודה הוא דרש מהחניכים שלא להתבטל. הוא רצה שילמדו עברית, יעסקו בספורט, ייצאו למסעות. כדי שיתחסנו, קרא להם "להשכים קום ולעשות מקלחת קרה".

מטבע הדברים, לא כולם קיבלו בהבנה את הדרישות האלה. תביעותיו של גרזון למשמעת קפדנית הביאו אותו לידי עימותים עם החניכים החלשים יותר וגם עם מדריכים של תנועות הנוער.

חניכים בחווה ההכשרה. עבודה מעשית־לימודים־חיים שיתופיים

ולמרות זאת, כולם רחשו לו אמון. אחרי הכל, גרזון מעולם לא דרש מאחרים את מה שלא דרש גם מעצמו.

בעצם, מעצמו הוא דרש תמיד יותר. ככל שהסכנה שריחפה מעל ראשם של יהודי גרמניה נעשתה מוחשית יותר, עזבו רבים מהם את המדינה. אביה של מיכאלי היה עצור במשך שישה שבועות במחנה הריכוז זכסנהאוזן, ושבועיים אחרי שחרורו, בינואר 39', עזבו ההורים את גרמניה בדרכם לארץ ישראל. מיכאלי עצמה יצאה את גרמניה בקיץ של אותה שנה, בלחצו של האב. אחותו של גרזון, ואלי, עלתה לארץ מוקדם יותר, ב–37'. גרזון עצמו נשאר. הוא האמין שזאת חובתו.

במכתב שכתב במארס 1938 מווינקל הורה שהוא אמנם מוטרד מהעתיד, אבל "ברגע אינני מהרהר כלל בהגירתי מכאן. עלי להמשיך בעבודתי כאן בהכשרה עד שאסיים את המשימה שהוטלה עלי". הוא מילא את המשימה עוד שלוש שנים וחצי. גם אחרי ליל הברולה איפשרו באמור השלטונות הנאציים את פעילותן של חוות ההכשרה החלוציות, וגרזון קיבל לשם כך אישור זמני ממשרד ההגירה הגרמני. המסמך הזה אישר כי הנאצים רואים תועלת במפעלי ההתיישבות היהודיים, שכן הם מעודדים הגירה של יהודים מגרמניה.

למעשה, התירו השלטונות הנאציים את פעולתה של החווה בווינקל – כמו של חוות הכשרה אחרות – מטעמים של כדאיות כלכלית. אחרי הכל, לאחר שהמלחמה פרצה הקשו הנאצים על היהודים להגר. אבל העניינים בחווה כבר לא התנהלו כשורה. מנהלי העבודה התחלפו לעתים קרובות, אחדים מהם עזבו את גרמניה, והרוח שאיפיינה עד אז את מפעל ההכשרה הזה התפוגגה. את כל זה שיחזר גרזון כמה שנים אחר כך, כבר מהגטו, במכתב לאחיו משה (מנפרד) שהיגר לישראל. "לפעמים היה נרמה לי שמוטב לנו לחסל את מפעל ההכשרה, אך הרי הבטחתי להחזיק מעמד עד הסוף", סיפר גרזון במכתב, "לכן נשארתי. למענו, כדי לשרת את הרעיון ואת האנשים. לשווא דרשתי העברת ההכשרות לחו"ל, צפיתי בבירור שעלינו למהר".

ואכן, באמצע שנת 1940 מונה לחווה מנהל ובעלים גרמני, נאצי בשם קלינגספור. ואם עד אז נמכרה תוצרתה בשוק, מעתה המנהל החרש הוא שקבע למי תימכר. אבל גם זה לא ארך זמן רב. ביוני

המשך ◆

צילום: ירון קמינסקי

האחיינית יהודית ועדי. סרט תיעודי על הדוד

המשך

1941, באיומי אקדח, הורה קלינגספור לגרזון להסתלק מהחווה עם משפחתו – בעוד שעה לכל היותר.

התחנה הראשונה של בני הזוג ובנותיהם – בתם השנייה, מרים, נולדה ב–1934 – היתה ברלין. אחר כך עברו לחוות הכשרה חלוצית אחרת, "נוינדורף על התולות". גרזון ניהל את החווה ובמקביל הטילה עליו הנציגות הארצית של יהודי גרמניה לפקח על חוות ההכשרה שעוד נותרו, ושבשלב זה כבר הוכרזו ל"מחנות לעבודת חובה". לכן הרבה לנסוע. אבל גם זה לא נמשך זמן רב. בתחילת יוני 1943 החרימו השלטונות את רכושה של משפחת גרזון ומיד אחר כך היא הובלה דרך ברלין לגטו טרזינשטט. קלוטילד שנק פון שווינסברג, אריסטוקרטית גרמנייה שהתיידדה עם אחת המורות בחוות נוינדורף והרבתה לבקר בחווה, נפרדה ממשפחת גרזון בתחנת הרכבת בברלין. "הילדות", היא כתבה לאחת מחברותיה, "התנהגו כאילו יצאו לטיול אביב, הן נשאו על כתפיהן את החלילים שלהן".

לפני היציאה מברלין כתב גרזון מכתבי פרידה לבוגרי נוינדורף ווינקל. "אני הוגה בכם הרבה", הוא כתב להם, "בכל אחר מכם". ערב נסיעתו "אל הבלתי ידוע" נפרד במכתב גם מזלמן שוקן. "אתה תבין", הוא כתב, "מרוע נשארתי כאן, בעבודה הזאת ובארץ הזאת, ללא כל התחשבות בגורלי האישי".

במכתב הארוך לאחיו משה, לעומת זאת, הוא הרשה לעצמו מטבע הדברים נימה אישית יותר. "ברוחי, אני יותר מדי חייל מכדי שאוכל להתרכך. גם אם לא אגיע (למטרה), אדע שמילאתי את חובתי, ושפעילותי למפעל ההכשרות היתה כראית, ולו במחיר חיי (...) שני עקרונות הדריכו אותי תמיד: אהבה ועבודה. כל השנים ידי היו מלאות עבודה, אך להגשמתו של הרעיון 'ואהבת לרעך כמוך' נותר מעט זמן..." כתב גרזון במכתב, שהאחות ואלי סבורה שלא הגיע מעולם לתעודתו. "רק מעטים ידעו מה התחולל בקרבי. אלה חשים אלי קרבה ואני קרוב אליהם. האחרים הכירו אותי רק כאדם שתבע בקשיחות מילוי כל חובה, איש קשוח ובלתי מתפשר כלפי עצמו וכלפי הזולת".

בטרזינשטט חיה משפחת גרזון יותר משנה. מרטין היה האחראי על הנוי בגטו. על התקופה ההיא, אומרת מיכאלי, יש רק עדויות מעטות והן שונות זו מזו, אבל ירוע שגם שם הקפיד גרזון על משמעת, ולא כולם קיבלו זאת בהבנה. כך או כך, בסתיו 1944 הסתיים הכל. "כשגרזון שמע שהשלטונות הנאצים עומדים לשלוח כמה ממנהלי העבודה בגוי לעבודה למזרח, הוא הצטרף אליהם ביוזמתו", מספר שמואל שוורץ, חבר כפר יחזקאל, שהתוודע לגרזון בטרזינשטט.

תושבת הגטו, שהיתה עם גרזון ברכבת לאושוויץ, סיפרה אחרי המלחמה לאחותו ואלי, כי כשהתקרבה הרכבת ליעדה הסופי היא שמעה שקראו בשמו של מרטין. מיד אחר כך שמעה ירויות. הנאצים, מודעים להשפעתו הגדולה על האנשים, חששו שימריד אותם ולכן עוד לפני שהגיעה הרכבת לאושוויץ מיהרו לחסל אותו. הוא היה בן 42. חודש אחר כך נשלחו לאושוויץ גם אשתו ברטל ושתי בנותיהם, רות ומרים, והובלו היישר לתאי הגזים.

אפשר להשוות את גרזון לינוש קורצ'ק, אומר מרק אנדראס, מבוגרי וינקל והיום חבר המושב מולדת. "גרזון היה יכול לשרוד אבל ויתר על כך מרצונו", מפרטת מיכאלי. "היתה לו יותר

צילום: ירון קמינסקי

אילנה מיכאלי. "תעודת של משמעת פרוסית ורגישות הומניסטית"

גרזון במכתב לאחיו: "אני יותר מדי חייל ברוחי מכדי שאוכל להתרכך. גם אם לא אגיע (למטרה), אדע שמילאתי את חובתי, ושפעילותי במפעל ההכשרות היתה כראית, ולו במחיר חיי"

פועלים מהסביבה. עם התארגנות המשטר החדש הוכרזו וינקל ונוינדורף "רכוש העם", הפכו ליישובים חקלאיים ממלכתיים והופעלו בידי פועלים שכירים. נוינדורף התמחתה בגידול חזירים, בווינקל היה משק חלב עם אלפי פרות. כך עד לפירוקה של הרפובליקה הדמוקרטית הגרמנית שבמזרח ואיחודה של גרמניה. בשנת 1992, כשולינגר ביקר במקום, האורוות, הרפתות וחלק מהבתים בווינקל כבר עמדו שוממים. החצר היתה נקייה להפליא. ■

מהזדמנות אחת לצאת מגרמניה הנאצית ולהינצל. אנחנו יודעים שבאביב 1939 הוצע לו לנהל חוות הכשרה בשוויצריה. הוא רחה את ההצעה ואמר: 'כל עוד יש נער יהודי אחד בגרמניה שזקוק לי אני לא עוזב את הארץ הזאת'".

זה שנים שמיכאלי מנסה להקים מוזיאון ויד זיכרון לחוות וינקל ולמרטין גרזון בקיבוצה הוורע, שקלט 15 מבוגרי החווה. אבל עד היום לא נמצאו לכך תקציבים או נדבנים. גם ניסיונות להקים קרן מלגות על שמו של גרזון, או לנטוע על שמו חורשה, נכשלו מאותה סיבה. "אבל", אומרת מיכאלי, "במעשינו כאן הגשמנו משהו מהחלום שלו".

בגרמניה, לעומת זאת, כבר הוקם מפעל הנצחה. שלטונות האנובר הקימו אותו בבית הספר החקלאי היהודי באהלם והוא כולל תצוגה מתמדת, ארכיון – ואולם מיוחד לזכרו של גרזון. מלבד זה מפרסמת יד הזיכרון באהלם חוברות מידע ומקיימת כינוסים בנושאי השואה. "הגיע הזמן שגם בישראל יקום מפעל הנצחה לווינקל, לנוינדורף, לשאר ההכשרות החלוציות בגרמניה, וכמובן למרטין גרזון", אומרת יהודית ועדי, בת אחיו של גרזון. בינתיים רואגים היא ובעלה גדעון, חברי קיבוץ עין חרוד מאוחר, להנצחת הדור. בסרט תיעודי קצר שעשו, שנקרא "בעקבות משפחתנו שאבדה בשואה", אומרת ועדי כי מרטין ואשתו ברטל קראו את הכתובת שעל הקיר, "אבל במודע, מתוך הרגשת שליחות, נשארו בגרמניה ומתו בתאי הגזים".

והחווה? קוטי ולינגר אומר שעם סיום המלחמה נמצאה חוות וינקל בשטחה של גרמניה המזרחית. מנהלה האחרון, קלינגספור, הוצא להורג ככל הנראה; על ידי נציגי השלטונות החדשים או

גרזון עם אשתו ברטל ובנותיהם (למעלה: אחת הגלויות האחרונות ששלחו מטרזינשטט). גורשו מהחווה באיומי אקדח

צילום: יוסי אלוני

קוטי זלינגר. כשביקר בחווה ב–1992 הבל כבר היה שומם